קול דודי דופק — ברית-סיני וברית-מצרים

כאשר נתבונן בקיומנו ההיסטורי, נגיע להבנה מכרעת בנוגע להשקפת עולמנו. התורה מספרת כי הקדוש ברוך הוא כרת שתי בריתות עם ישראל. ברית אחת נכרתה במצרים: "וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהָיִיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים" (שמות ו:ז). הברית השנייה נכרתה בהר סיני: "וַיִּקַּח סֵפֶר הַבְּרִית... וַיֹּאמֶר הִנֵּה דַם הַבְּרִית אֲשֶׁר כָּרַת ה' עִמָּכֶם עַל כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה" (שמות כד:ז-ח). (הברית השלישית, בספר דברים (כח:סט), זהה בתוכנה ובמטרתה לברית סיני). מהי מהותן של שתי בריתות אלו? נראה לי שהתשובה לשאלה זו כבר ניתנה בראשית מאמרנו. כשם שהיהדות הבחינה בין גורל לייעוד בתחום האישיות הפרטית, כך היא הבדילה בין שני מושגים אלה בתחום קיומנו הלאומי-היסטורי. היחיד קשור לאומתו בכבלי גורל ובשרשרות ייעוד. בהתאם להנחה זו, ניתן לומר כי ברית מצרים הייתה ברית גורל, וברית סיני הייתה ברית ייעוד.

מהי ברית הגורל? גורל מסמל בחיי האומה, כפי שהוא מסמל בחיי היחיד, קיום של כפייה. כוח זר מאחד את כל הפרטים ליחידה אחת. היחיד כפוף ומשועבד בעל כורחו לקיום/גורל הלאומי, ואין ביכולתו להתחמק ממנו ולהיטמע במציאות אחרת. הסביבה דוחה את היהודי הבורח מפני ה', עד שהוא מתעורר משנתו, כיונה הנביא שהתעורר לקול רב החובל התובע לדעת את זהותו הלאומית-דתית.

הבדידות ההיסטורית של היהודי נובעת מתחושת גורל כפוי. הוא בודד בחייו עלי אדמות כשם שהוא בודד במותו. המושג 'קבר ישראל' מדגיש את ניתוקו המופלא של היהודי מן העולם. סוציולוגים ופסיכולוגים יאמרו כאוות נפשם על בידודו הבלתי מתפענח של היהודי; הסבריהם אינם אלא השערות עקרות, נטולות יכולת לתאר את התופעה בכלים רציונליים. הבדלנות היהודית שייכת למסגרת ברית הגורל שנכרתה במצרים. לאמיתו של דבר, יהדות ופרישות מן העולם חד הם. עוד בטרם גלות מצרים, ירדה הבדלנות לעולמנו עם הופעתו של היהודי הראשון, אברהם אבינו. אברהם העברי (עברי) חי בהתבדלות. "כל העולם כולו מֵעֵבֶר אחד והוא מֵעֵבֶר אחד" (בראשית רבה מ"ב:ח). בלעם, בהביטו במחנה ישראל, השכיל להבין את פלא חווית ההתבדלות היהודית והכריז בהשתאות: "הֶן עָם לְבָדָד יִשְׁכֹּן וּבַגּוֹיִם לֹא יִתְחַשָּׁב" (במדבר כ"ג:ט). אף אם יגיע יהודי לפסגת ההישגים החברתיים והמדיניים, לא יוכל להשתחרר מכבלי הבידוד. גורל פרדוקסלי שומר על בידודו וייחודו של היהודי, חרף השתלבותו הנראית לעין בסביבתו הנכרית. אפילו אישי שררה ומשרה, כיוסף, משנה למלך מצרים, היה מובדל מן החברה המצרית ונותר בודד באהלו. "וַיָּשִׂימוּ לוֹ לְבַדּוֹ... וְלַמִּצְרִים... לְבַדָּם" (בראשית מ"ג:לב) - שכן המצרים לא יכלו לאכול עם העברים, בהיות הדבר תועבה להם. טרם מותו התחנן יוסף בפני אחיו: "פָּקֹד יִפְקֹד אֱלֹהִים אֶתְכֶם וְהַעֲלִתֶם אֶת עַצְמֹתַי מִזֶּה" (בראשית נ':כה), שהרי חרף גדולתי ותפארתי, קשור אני אליכם ולקיומכם הן בחיים והן במוות. תופעה ייחודית ובלתי מתפענחת זו של דבקות היחיד בקהילה ותחושת הניכור מן העולם החיצון נתחשלה ונתעצבה במצרים. שם הועלה ישראל למעלת אומה במובן של אחדות10, שממנה נובעת גם הייחודיות. תודעת ברית הגורל על כל גילוייה היא חלק בלתי נפרד ממהותנו ההיסטורית-מטאפיזית.

כאשר האדם הבודד, המונע על-ידי הגורל בלבד, ניצב פנים אל פנים מול הקב"ה, הריהו פוגש את אלוקי ישראל, המתגלה לאדם מתוך חווית הבדידות ומתוך אי-מנוס הקיום - מתוך תודעת הגורל המכריעה ומשעבדת את האדם. הוא הא-ל העליון אשר אינו ממתין לתחנוני האדם ולקריאתו מרצון. הוא כופה את מלכותו עליו בעל כורחו. יהודי אינו יכול לגרש את אלוקי ישראל מעולמו. אף אם יחלל את שבתו, יטמא את שולחנו ומשכבו, וינסה להתכחש לזהותו, לא יימלט מאדנותו של אלוקי ישראל, העוקבת אחריו כצל. כל עוד קלסתר פניו מעיד על מוצאו, כל עוד דם יהודי זורם בעורקיו, וכל עוד בשרו יהודי, מוכרח הוא לעבוד את אלוקי העברים. אין עצה ואין תחבולה נגדו. גם אם היהודי המואס בעמו יעפיל לשמי מרום, משם יד אלוקי העברים תשיגנו. אנה ילך היהודי מפני אלוקי העברים ואנה מפניו יברח?

ויאמרו אלוקי העברים נקרה עלינו נלכה נא דרך שלושת ימים במדבר ונזבחה לה' אלוקינו פן יפגענו בדבר או בחרב - שמות ה:ג.

אי-דבקות בציוויי אלוקי העברים מביאה לידי עונש וחורבן הקיום.

ברית הגורל מתבטאת גם בקטגוריות חיוביות הנובעות מתודעת הגורל המשותף. ארבעה פנים לתודעה נדירה זו.

ראשית, תודעת הגורל המשותף מופיעה כחוויה משותפת. כולנו בתחום גורל אחד המאגד יחדיו את השכבות השונות של האומה ואינו מבחין בין מעמדות ויחידים. הגורל אינו מבדיל בין אצילים להדיוטות, בין עשירים לעניים, בין נסיך העוטה ארגמן מלכות לבין עני המחזר על הפתחים, בין יהודי שומר מצוות למתבולל. אף אם נדבר בליל שפות שונות, אף אם נהיה אזרחי ארצות שונות, אף אם נראה שונים (זה קטן ושחור, וזה גבוה ובהיר), אף אם נחיה במערכות כלכליות שונות ובתנאי מחיה שונים (זה בארמון מלכות וזה במערה דלה), גורל אחד לכולנו. כאשר היהודי במערה מותקף, ביטחונו של היהודי העומד בחצר המלך מעורער. "אל תדמי בנפשך להימלט בית המלך מכל היהודים" (אסתר ד:יג). אסתר המלכה עטוית הוד ומרדכי לבוש שק היו נתונים באותו צומת היסטורי. "כל ישראל חברים" (סוטה לז ע"א). כולנו נרדפים, או כולנו ניצלים יחדיו.

שנית, תודעת החוויה ההיסטורית המשותפת מובילה לחוויית הסבל המשותף. רגש האמפתיה הוא עובדה בסיסית בתודעת הגורל היהודי המשותף. סבלו של חלק מהאומה הוא נחלת הכלל כולו. העם המפוזר והמפורד מתאבל ומתנחם יחדיו. התפילה, הזעקה והנחמה נוסחו, כפי שהדגשתי לעיל, בלשון רבים. תחינות העולות ממעמקי הייסורים אינן מצטמצמות לסבל ולצער של היחיד הגונח. הן מקיפות את צרכי הקהילה כולה. כשיש חולה בביתו של אדם, הוא מתפלל לא רק עבורו אלא עבור כל חולי ישראל. כשנכנס אדם לבית האבל לנחמו ולמחות דמעה מפני האבל, הוא מכוון את דברי התנחומים ל"כל אבלי ציון וירושלים". ההפרעה הקלה ביותר במצבו של יחיד או מגזר מהעם צריכה להטריד את כל חלקי האומה בכל תפוצותיהם. אסור ואי אפשר ליחיד להתנתק מרעהו ולא להשתתף בצערו. אם הנחת החוויה ההיסטורית המשותפת נכונה, אזי הסבל המשותף הוא תוצאתה הישירה.

אחד מגדולי הדרשנים בדור האחרון היטיב לבטא זאת כשהמשיל את עם ישראל לבן בעל שני ראשים, שעליו נשאל בתלמוד אם כשתי אישיויות יקבל שני חלקים בירושת המשפחה או רק חלק אחד. כך גם ניתן לשאול: האם פיזור האומה בגלות, והשתרשותה בסביבות שונות, גרמו להתפוררותה הרוחנית,

או שמא אחדות העם לא אבדה למרות שצמחו לו ראשים רבים ודובר שפות רבות, עם מנהגים שונים ואורחות חיים מגוונים? במילה אחת, האם הגלות היהודית היא אחת או לא? התשובה, המשיך הדרשן, לשאלת אחדות העם זהה להכרעה שניתנה בבית המדרש לבעל הדין ששאל על מעמד היורש בעל שני הראשים. שיטילו מים רותחים על ראשו של האחד, אמר הרב, ונראה את תגובת השני. אם השני יזעק מכאב, הרי הם מהווים אישיות אחת, ויקבלו חלק אחד בירושה. אולם אם השני אינו חש בסבל הראשון, הרי הם שתי ישויות נפרדות הכרוכות בגוף אחד, ויקבלו שני חלקים בעיזבון.

באשר לאחדות האומה, יש לקבוע נחרצות כי כל עוד קיים סבל משותף, בבחינת "עִמּוֹ אָנֹכִי בְצָרָה" (תהלים צ"א, ט"ו), קיימת אחדות. אם היהודי, אשר ההשגחה האירה לו פנים, והמאמין כי לגביו התמתנה חריפות השנאה וחלפה הזרות מסביבתו, עדיין חש בכל זאת את מצוקת האומה ונושא בעול קיומה - אזי לא נותק הקשר בינו לבין האומה. אם נשפכים מים רותחים על ראשו של יהודי מרוקאי, חייב היהודי המהוגן בפריז או בלונדון לזעוק, ובהרגישו את הכאב, מוכיח את נאמנותו לאומה. התפוררות העם וצמצום תודעתו העצמית נובעים מהיעדר אמפתיה.

שלישית, הסבל המשותף מתבטא בתחושת מחויבות ואחריות הדדית. בצאת בני ישראל ממצרים, משה ואהרן נפלו על פניהם, התחננו לפני ה' ואמרו: "אֵ-ל אֱלֹהֵי הָרוּחֹת לְכָל בָּשָׂר הָאִישׁ אֶחָד יֶחֱטָא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצֹף" (במדבר ט"ז, כ"ב). תפילה זו השיגה את מבוקשם של "רֹעֵי יִשְׂרָאֵל" (יחזקאל ל"ד, ב'). הקב"ה הסכים למעשיהם והעניש רק את קורח ועדתו. ואולם, חסד זה היה זמני בלבד. לעולמי עד, ה"אני" נתפס בחטא זולתו, אם היה בכוחו להוכיח, להזהיר ולהחזיר את רעהו בתשובה. לעם ישראל אחריות קולקטיבית, הן הלכתית והן מוסרית, זה כלפי זה. היחידים הבודדים מתמזגים לכדי אחדות הלכתית-מוסרית אחת, בעלת מצפון ותודעה נורמטיבית כוללת. כבר קבעה ההלכה ש"כל ישראל ערבים זה בזה" (שבועות לט ע"א), כך שמי שכבר קיים את מצוותו האישית אינו נחשב פטור לגמרי ועל כן יכול לקיים את החובה עבור אחרים שטרם עשו כן. ה"אני" אינו פטור מחובתו כל עוד רעהו לא מילא את המוטל עליו. קיימת ברית מיוחדת של ערבות הדדית בין בני ישראל. ברית זו באה לידי ביטוי בברכות ובקללות שנאמרו בהר גריזים ובהר עיבל (דברים י"א, כ"ט). היא מבוססת על רעיון הלאומיות שנתגלה למשה במצרים. מתוך תפיסה זו צמחה ברית הערבות ההדדית. משה רבנו, אדון כל הנביאים, בהתייחסו לברית הערבות ההדדית, הדגיש: "לְמַעַן הָקִים אֹתְךָ הַיּוֹם לוֹ לְעָם וְהוּא יִהְיֶה לְךָ לֵאלֹהִים" (דברים כ"ט, י"ב). בכך חזר לניסוח ברית מצרים: "וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהָיִיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים" (שמות ו', ז'). כאן הועלה רעיון הגורל המשותף ממישור הסבל הקהילתי-פוליטי לזה של אחריות הלכתית ומוסרית. כולנו ערבים זה לזה, כנאמר: "וְהַנִּגְלֹת לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד עוֹלָם" (דברים כ"ט, כ"ח).

שיתוף האחריות איננו רק מושג הלכתי-עיוני, אלא עובדת יסוד בתולדות יחסי ישראל והאומות. שכנינו מאשימים אותנו תדיר בעוונות בני דתנו, והופכים את שאלת חז"ל התמוהה "טוביה חטא וזיגוד מינגד?" (פסחים קי"ג ע"ב) למציאות יומיומית שאין עליה עוררין. זיהוי מעשי היחיד עם מעשי האומה הוא אמת יסודית בקורות עמנו. אויבינו אינם מניחים ליהודי הבודד להישאר בד' אמותיו. הם מוציאים אותו מרשות היחיד לרשות הרבים ושם מבקרים בחריפות את הכלל כולו בגינו. "אמת-מידה" זו מיושמת רק כלפי ישראל ולא כלפי אומות אחרות. מעולם לא האשימו אדם רוסי או סיני כסוכן הקומוניזם הבינלאומי ולא תבעוהו לדין, מכוח מוצאו הלאומי, על מעשי האומות המובילות את המשטר הקומוניסטי והשואפות להכניע את העולם תחת סדר אכזרי זה. בניגוד לגישה הגיונית והומנית זו כלפי בני אומות אחרות, מוכפש העם היהודי בכללותו, בשל קומץ מומרים יהודים, [בטענה] שהוא אוהד הקומוניזם. טרם נוקינו מעלילה זו. שוב, הסברי המומחים לתופעה זו אינם מספקים. אין נפקא מינה אם מוצאים את הסיבות בתחום הפסיכופתולוגיה או בזירת ההיסטוריה החברתית. הסיווג המדעי אינו מעלה ואינו מוריד; התופעה נותרת עמומה ובלתי נגישה. לנו, היהודים האורתודוקסים, פתרון אחד לחידה זו: יד ברית הגורל, שנכרתה במצרים על בסיס ייחודה המוחלט של האומה, מתגלה בתוך מציאות בלתי מובנת זו.

מצוַת קידוש השם ואיסור חילולו מתבהרים לאור עקרון האחריות והחבות המשותפת. פעולת היחיד נזקפת לחובת הרבים. כל עוולה שמבצע היחיד מכתימה את שם ישראל בעולם כולו. היחיד אחראי לא רק למצפונו שלו אלא גם למצפון הקולקטיבי של האומה. אם התנהג כראוי, קידש את שם האומה ואת שם אלוקי ישראל; אם חטא, גורם בושה לאומה ומחלל את אלוקיה.

רביעית, החוויה המשותפת מתבטאת בשיתוף פעולה. חובת הצדקה וגמילות החסדים נובעת מחווית האחדות החודרת והמקיפה כל כך. כשהתורה עוסקת במצוות אלו היא משתמשת במונח "אח" ולא "רֵעַ".

וְכִי יָמוּךְ אָחִיךָ... וְהֶחֱזַקְתָּ בּוֹ... וָחַי עִמָּךְ —ויקרא כה:לה

לֹא תְאַמֵּץ אֶת לְבָבְךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֶת יָדְךָ מֵאָחִיךָ הָאֶבְיוֹן... פָּתֹחַ תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאָחִיךָ לַעֲנִיֶּךָ וּלְאֶבְיֹנְךָ בְּאַרְצֶךָ —דברים טו:ז,יא

המפגש עם המציאות הגורלית של האומה, על כל זרותה, מטביע ביהודי את תודעת השותפות בתחום הפעילות החברתית. המצב המשותף של כלל ישראל - בין במישור האובייקטיבי כאירוע, ובין במישור הסובייקטיבי כסבל - פותח באישיות היחיד מעיינות של חסד ורחמים כלפי אחיו השרויים בצרה, אשר בדרך עקיפין נוגעת גם בו. הרמב"ם ניסח רעיון זה בסגנונו הלקוני אך רב-התוכן:

כל ישראל והנלווים אליהם הרי הם כאחים, שנאמר "בָּנִים אַתֶּם לַה' אֱלֹהֵיכֶם" (דברים יד:א), ואם לא ירחם האח על אחיו מי ירחם עליו? ולמי יישאו עניי ישראל עיניהם? הלאומות ששונאין אותן ורודפים אחריהם? הא אין עיניהם תלויות אלא לאחיהם.

מתוך המורשת הכופה והגורלית ומתוך הבדידות הנוראה, שהן מקור אחדותה של האומה, נובעת מידת החסד המזמינה ודוחפת את הקולקטיב הגורלי להטעין את אחדותו בתוכן חיובי באמצעות השתתפות מתמדת באירועים, בסבל, בהכרה ובמעשי עזרה הדדית. היהודי הבודד מוצא את נחמתו בדבקותו הפעילה בכלל ובניפוץ מחיצות הקיום האנוכי-בדלני, ובהצטרפותו אל רעיו. החוויה המעיקה של הגורל מוצאת את חיבורה בהתמזגות החוויות האישיות הפרטיות לישות החדשה הקרויה אומה. חובת אהבת הזולת נובעת מתוך התודעה העצמית של עם הגורל, הבודד והנבוך בייחודו. שכן על כך נכרתה ברית מצרים.